

Az első állatorvosi könyv magyar nyelven.

Az első efféle könyv magyar nyelven Lőcsén jelent meg 1656-ban.

Czíme: »LOVAK ORVOSSAGOS Meg-probált új Könyvetskéje«; »le-iratott A' Brandenburgi Hertzeg és Fejedelem fő lovász Mestere TSEH MARTON által«. A címlap azt is megmondja, hogy »németből fordítottot magyarrá«.*

A címlapról itélve, a brandenburgi herceg és fejedelem akkori főlovászmesterének, noha könyvét németül írta, magyar embernek kellett lennie. Weszprémi (Succ. med. Hung. et Trans. biogr. I:188) Tseh Mártont »ordinarius Electoris Brandenburgici supremus Agazonum Magister«-nek nevezi s hozzáteszi, hogy »hungarus natione«. Katona István szerint (Hist. crit. 32:917): »Tseh Martinus, nobilis Hungarus, apud electorem Brandenburgicum supremus stabuli praefectus,

* Szabó Károly a címmást csak Bod Magyar Athenásából idézi, mert a könyvet maga nem látta (R. M. Könyvtár I:908), jöllehet a Jan k o w i c h M i k l ó s könyvtárábeli példány a M. Nemz. Múzeum birtokában van. A címlapot kép is díszíti: egy délczegen lépő ló; előtte németes öltözötű lovász, jobbában ostorral s bal kezében a kantárszárral. A könyv terjedelme a címlevélen kívül 144 kis nyolczadú számozatlan lap. A Nemz. Múzeum unicum-példányából a címlap utáni első levél kiszakadt s a 31. és 32. lapnak megfelelő levél, még a könyv kötetlen korában, kiveszett.

e Germanico traduxit in Hungaricum idioma librum de morbis equorum et curatione«.

Az Előljáró Beszédben elmondja Tseh Márton: . . . »gondolám magamban, hogy *Magyar Országban*-is (nemcsak Nagy Német Országban) sok fő-fő Urak vadnak, kiknek gyönyörűségek vagon az szép Equitatiokban és így azoknak kedvekért hogy le-írnám, valamelyeket edgyüt is másut-is forgásomban láttam, az többi között *Magyar Országban* laktomban, rész szerént Török Országban (mint hogy véletlenül Eger alatt el-fogatattam volt az Törököktül, és szinte Constaninápolyig vitettetem, az honnét Isten ő Felsége tsudálatosképpen ki-szabadított) és az után mind ez ideig Nagy Német Országban lakásomban is. Jónak vélem azért, hogy el ne rejteném, de sőt inkább Nap fényre botsátánám az én kis tudományomat, az kegyes Olvasóknak kedvekért, mert eszemben vettem, hogy kiváltképpen *Magyar-országban*, igen igen szükséges vólna, ez kis Ló-orvosságos Könyvetske.« . . . . .

»Ezeknek utánna az mindenható Istennek kegyes gondviselése alá ajánlok minden Isten-félő olvasokat; Én: TSEH MARTON.«

Húsz évvel később, 1676-ban megjelent ugyancsak Lőcsén, Brewer Sámuelnál e munkának egy másik kiadása

is.* Másik kiadásnak nevezem, nem másodíknak, mint Szabó Károly tette, a kinek nem is volt alkalmá, hogy a két kiadást egymással összehasonlíthassa. Más a címe, s a tárgyra azonos szövegben más a mondatszerkezet és sokszor a műnyelv is. Csak annyiban tartoznak össze, hogy mindakettő egy és ugyanazon német munkának két külön fordítása.

Valamely fordítás értékét csak úgy ítéelhetjük meg igazán, ha az eredetijét is ismerjük, s a kettőt egybevetelhetjük. Szerencsénkre ez a jelen esetben módunkban van. Id. Szinnyei József, a Magy. Nemz. Múzeum hirlap-könyvtárának öre megtalálta a Múzeum könyvtárában** a Tseh Márton-féle két könyv német eredetijének: »Ein New Buch von bewehrter Ross Artzneyen« 1697 évi (tizenkettedik) kiadását. Itt a szerző nem nevezi ugyan magát Tseh Mártonnak, hanem Martin Böhme-nek, nem is főlovász Mester, hanem Churf. Brandenburgischer bestalter Ross Artzt, a szövegből azonban világosan kitűnik, hogy e munkának valamelyik régebbi kiadását fordították le a löcsei kiadók kétszer is magyarrá.

A Böhme Márton-féle német munka 1697. évi kiadása a tűzetesebb egybevetésre nem alkalmas, mert a magyar fordítások 1656-ban és 1676-ban jelentek meg. Kérésemre a M. Tud. Akadémia könyvtára megbízást adott a német antiquariusoknak a Böhme-féle munkából egy 1656 előtti példány megkerítésére, a mi nemsokára sikerült is.

* Szabó Károlynál (1: 1198) a cím más annyiban hibás, hogy ő Tseh Mártont főlovász-nak írja, holott a címlapon főlovász Mester áll.

** Szinnyei: »Magyarország Természettudományi és Matematikai Könyvtáráé, kiadta a Kir. Magy. Természettudományi Társulat 1878-ban; és Szinnyei: Magyar Írók élete és munkái. II: 236. 1.

Előttem fekszik e példány. Nyomatott 1633-ban Berlinben (itzo zum Fünften mahl). A szöveget 1618-ban kelt s az akkori szász választó fejedelemhez, a brandenburgi őgrófhhoz s valamennyi akkor élő szász és brandenburgi herceghez intézett ajánlólevelél előzi meg, melyben a szerző (Martin Böhme) elmondja az ő sokat hányatott viszontagságos életét:

1577-ben, mint 15 éves ifjú, Kurtzpach Zsigmond ezredes szolgálatába álltam s vele Belgiumba mentem. Három évig voltam itt az ezredes inasa. Uram a római császári Főlség szolgálatában lévén, Belgiumból Magyarországra került, hova én is elkísértem. Itt beálltam Rosell Claudius ezredesnél, kire akkor a S. Andreae-i* erősség volt bizva, az úgynevezett »fekete német lovasok«-hoz tábori kovácsnak, mert e mesterség fundamentumait már ez előbbi uramnál elsajátítottam Belgiumban.

Hét évig szolgáltam itt, mikor a törökök Egernél, vigyázatlanságom következtében, elcsíptek s foglyul vittek majd egész Konstanczinápolyig. Egy Musztafa nevezetű úrnak lettem a rabszolgája, kinél 15 font vassal a lábamon, két évig talicskáltam a sánczon s a mellett a lovakkal is bajlódtam. Uram megszeretett s a lovakkal való bánásban sok fortélyra megtanított. Hálával gondolok reá, mert a mostani mesterségem legnagyobb részét s a javát ott tanultam.

Innen egy zsidó váltott ki többed magunkat s egy évig gályán járatta velünk a tengert. Néha a vihar a szerencsének fekete hegyéig is eldobott bennünket, míg végre Isten csodás kegyelme szerencsésen megszabadított. Úszva mentettem meg

* Acsády Ignác úrnak, a Magy. Tud. Akadémia tagjának szíves fölvilágosítása szerint, nem Szent-Endre, miként Szinnyei (M. Írók életrajza) vélte, hanem Szendrő Borsodmegyében.

életemet és sok hányódás után, *a török és a magyar nyelvben valamelyest jártas levén* (der Türkischen und Ungarischen Sprachen zimblich kundig), eljutottam Moldvába s onnan megint a fekete német lovasokhoz kerültem, kiknek akkor a híres Kollonics Szigfrid volt az obesterök.

1587-ben részt vettem a törökök ellen Six-nél (Sziszek? 1593?) vívott győzelmes csatában, s azután öt lovammal. Redern Melchior 1000 lovasához csatlakozva, Lengyelországba mentem, de veszemre, mert mind az öt lovam ott maradt s gyalog kellett visszafutnom Magyarországra. Kollonics Szigfrid ezredesem, Praff Melchier alezredesével és Kolonics Károlyal együtt szívesen fogadtak s megint felszereltek lóval és fegyverzettel.

Ezen urak útján később a szász választó fejedelem udvarába jutottam s azt a megbízatást kaptam; hogy Reinsperg Vespasianhoz csatlakozva, a keresztények hadiszákmányából a szász udvar számára vásárolt török lovakat Magyarországból szállíttassuk haza. E feladatomban is szerencsésen megfelelve, a szász választó fejedelem engedélyt adott, hogy az Anhalti herczeg kíséretében Franciaországba mehessenek, de ott a választó fejedelem közbejött halála miatt, csak 3 hónapot tölthettem. Ezután jöttem, Gr. Lynar Kázmér ajánlatára a brandenburgi udvarhoz mai állásomra s a hol, reménylem, élttem fogytaig meg is maradok.

Sokan csodálkozni fognak rajta, hogy én, *a ki soha irni-olvasni nem tanultam*, könyv kinyomatására vállalkozni mertem. Mentsen ki, hogy én sok-sokat tapasztaltam mesterségemben, a mi mindig jónak és hasznosnak vált be, s hogy az enyéim közt senki sincs, a ki magát az én mesterségemre akarná adni s a kivel tudományomat közölhetném. Helytelennek tartanám, hogy azt a kis tehetséget, a mit Isten rám bízott, magammal vigyem a sírba. Ez buzdított, hogy »der ich doch

noch nie kein Alphabet können lernen«, ezt a könyvet kinyomassam.«

Böhme Márton uram ajánlólevelének eme bő kivonatából láthatják t. olvasóim, hogy *az élelmes lőcsei kiadók a mi későbbi irodalomtörténet-íróinkat derekasan felültették.** Hogy a németből fordított lóorvosságos könyvecskének, a magyar közönség körében, hűhót csinálhassanak, nemcsak a könyv szövegét fordították magyarra, hanem még a szerző nevét is; Böhme Mártont megtették »Cseh Mártonnak«, az irni-olvasni nem tudó német inasgyerekből lóorvossá avanszított udvari szolgát megtették »fő Lovász Mesternek« s a szerző nevében irattak egy olyan Előljárobeszédet, a melyből mindenkinek azt kellett következtetni, hogy ez a Cseh Márton derék egy magyar ember lehet (bizonyosan nemes ember!), ki brandenburgi főlovászmester letére, annyira buzgólkodik még mindig Magyarország érdekében.

Cseh Márton nevét ki kell tehát törölnünk a XVII. századi magyar írók sorából. Nem kár érte; hanem az már igazi kár, hogy az önző lőcsei kiadók meg nem nevezték azt a két magyar író, a kik Böhme munkáját 1656-ban és 1676-ban oly derekasan magyarrá fordították. Ezek nevét valószínűleg sohasem fogjuk megtudni.

A mi már most a német eredetiben legalább is tizenkét s magyar fordításban négy kiadást** ért munka tartalmát illeti, mondanom sem kell, hogy, a mai állatorvosi tudomány szempontjából, teljesen

* Ferenczy-Danielik Magyar Írók életrajgyűjteményében ezt olvassuk: »Cseh Márton, a brandenburgi fejedelem főlovászmestere magyarul ily című munkát írt: Lovak orvosságos szép új könyvecskéje. Lőcse, 1656.« — A hány szó, ugyanannyi tévedés!

** Lőcse 1656 és 1676; Pest, 1797 és 1822.

értéktelen. Elég lesz, mutatóul, Böhme uram néhány »receptáját« egyszerűen idéznem :

»annak utánna osztán Hold fottán két Tsötörtökön egymás után az tüdő- és sarkantyúeret meg kell vágatni.«

»Keress egy tiszta fekete tyúkot (die gar nichts weisses hat), szakazd ketté és kösd mindgyárt a ló lábára melegen.«

»Ezután fogj egy tiszta fekete matskát és annak vágd el akar az lábát akar az farkát és az vérét vedd egy itze borzetet közzé és habard öszve jól.«

»Az ruhával az sebe környékét mosd meg szépen, az után ez ruhát vegyed és egy termőfát meghasítván tedd az hasadékjában és használ.«

»Nimb 8 Loht Bärenschmaltz. 8 Loht Dachschmaltz. 4 Loht Todtenbein gestossen. 4 Loht Moss so auff ein Todtenkopff oder Bein wächst. Kan man dasselbe von eines armen Sünders seinen Gebeinen das Moss bekommen, der am Galgen, oder auff dem Rade gelegen hat, so ist so viel desto besser.«

De a mily értéktelen a tartalom természettudományi szempontból; ép oly értékesek a magyar fordítások műnyelvi szempontból.

Lássunk ezek közül is néhányat.

Bábafing-gomba, Powfist, bovista. — *Bakfogak*, Backenzähne. — *Békanyál*, Fröschgereck. — Jó zöld ír az *békolatban* levő sebes lábnak, Eine gute grüne Salben, welches Ross wundt ist in den Fesseln. (V. ö. Fesselbein = csülök). — *Tsába-üröm* gyökér, Bibenell, pimpinella. — *Tsoport*, Strupffen. — *Tsoportoslábú*, straubfüssig. — *Devenér*, Fledermaüss. — *Domosz* csontja, Schweinbein. — *Fegyvernekes-ír*, Waffensalbe. — *Fejér*

gálitzkő, Gallitzenstein. — *Fibelelekje* vagyon, hideg leli, hat die Fiebel. (Ugyanígy mörsel = mörser). — *Folyó epéjü*, Flossgallen. — *Görög-fejér*, vagy fejérgörög, Bleyweiss. — *Gyámoly-ér*, Strallader. — *Holt telemü*, Überbein. — *Isten üneje*, Isten juhotskája, Meyenwürmer. — *Iz-víz*, Gliedwasser. — *Kiavasulni* 1656, *kievesülni* 1676, ausschwieren. — *Kiminyulni*, kimenülni, verstauchen. — *Kő-epe*, Steingallen. — *Kömonyas*, Stringallen. — *Köröm-ír*, Hornsalbe. — *Ludmony*, Ganssey. — *Papáts* 1656, pipats 1676, Lathbatter. — *Pap-sajt*, Käsepappel; öreg mályva gyökér, öreg Pap sajtaja, Ibischwurzel. — *Paradicsom fája*, Frantzosen-holtz. — Ha az *Tsikó poklátáit* kaphatod, wenn du das Netz bekommen kanst, darinnen ein jung Füllen zur Welt gebohren ist. — *Rák-örvény*, Krebsaugen. — *Rokkanó-ér*, Schrankader. — *Rosféreg*, fressender Wurmb. — *Savina*, Boldogasszony ága 1676, Boldogasszony mentája 1656, Sadebaum, Juniperus Sabina. — *Egér*, vagy *szeménvalója*, Mäuse, wenn ein Ross gar fette Augen hat. — *Szent-Imre-füve*, Kraut, stolzer Heinrich genand. — *Szent-János-gyökér*, Engelsüss. — *Táskafü*, Teschelkraut. — *Teke-ér*, Fesselader. — *Tél virága*, Winterblumen; *zöld tél*, Wintergrün. — *Vékonya*, Dünning stb.

Végezetül megemlítem, hogy az 1797-iki pesti kiadásban is van Az Authornak egy utólag gyártott Előljáró beszéde, melyben az Author: Tseh Márton lelkesen deklamál Magyarországról s az én »kedves nemzetem«-ről. Ezt az előszót Kiss István, pesti könyváros és ó-budai könyvkötő iratta, jó hangulatkeltés okáért!

SZILY KÁLMÁN.